

Міністерство освіти України

Криворізький державний педагогічний інститут

Українська мова:
питання системи і
функціонування

Кривий Ріг
1995

Синонімічні і антонімічні відношення в термінології

Термінологічна синонімія розглядається вченими (лінгвістами і нелінгвістами) як явище небажане, оскільки синоніми завантажують пам'ять, ускладнюють процес сприйняття інформації, породжують певні труднощі при перекладі з однієї мови на іншу. Проте існування синонімії в термінології - неминучий факт, який зумовлений рядом причин: прагненням кожної галузі техніки закріпити за поняттям якийсь специфічний термін, не рахуючись з тим, що у загальній літературі вже існує інший термін на позначення цього поняття; ненауковим вибором першопочаткового терміна; незавершеністю процесу формування самого поняття; під час дослідження більшість понять уточнюється, що теж призводить до виникнення паралельних термінів.

Складна і багатогранна проблема синонімії в термінології ще далека від свого вирішення. У працях останніх десятиріч усе частіше порушується спірне питання наявності синонімічних відношень між термінологічними одиницями; поняттю синонімії протиставляються явища дублетності, абсолютної синонімії і варіативності. Певної уваги, на нашу думку, заслуговують наукові розвідки, в яких указані проблеми розглядаються в аспекті ідей варіалогії. Згідно з цим, варіанти подаються як результат варіювання складових терміна: сигніфіката, денотата і знака (1; 4; 7;).

Варійовані термінологічні знаки об'єднуються у певні різновиди (класи назв) на основі принципу ідентичності інваріанта, у ролі якого може виступати не тільки сигніфікат, а й денотат. Таким чином, залежно від того, який елемент номінативної одиниці є інваріантом, виділяються два основних класи термінів-варіантів (7, с. 19).

Перший клас термінологічних варіантів характеризується незбігом знаків при збігові сигніфікатів і денотатів. За своєю семантичною сутністю одиниці цього класу є дублетами (тобто абсолютними синонімами), які розрізняються тільки планом

вираження. До них відносяться такі типи варіантів¹:

1. Фонематичні варіанти:

а) варіанти, які відрізняються м'якою-твердою приголосною фонемою: борад - бораль; дюралюмін - дуралюмін; альні - алні;

б) варіанти, в котрих різна кількість фонем: дюралюмін - дюралюміній - дюраль; гіпернік - гайпернік; прошивень - прошивнь;

в) варіанти з різними голосними фонемами: конверторна сталь - конвертерна сталь; шперак - шпирак;

г) варіанти, які містять різні приголосні фонемі: томдак - томбак; шперак - сперак; штемпель - стемпель.

Зауважимо, що вказані варіанти, виникнувши в результаті дії зовнішніх факторів (наприклад, різної графічної передачі запозичених слів чи морфем), являють собою видозміни звукової сторони найменувань, лексичне значення термінів при цьому не змінюється.

2. Морфологічні (словотворчі) варіанти виникли внаслідок варіювання суфіксів (перлитний чавун - перлитовий чавун; аустенітний чавун - аустенітовий чавун; штампування - штампівка; травлення - травка), префіксів (витяжка - протяжка; намітка - розмітка).

Оскільки наведені приклади повністю зберігають свою семантичну тотожність, при свідомому відношенні до термінотворення, доцільно уникати адекватних варіантів, використовуючи лише один із них.

3. Синтаксичні (структурні) варіанти - це результат варіювання компонентів структури, викликаний компресією термінологічних сполучень чи перестановкою атрибутивних елементів у складовому терміні.

Сюди можна віднести такі ряди термінів:

1. Складовий (повний) термін - абревіатура: спечені алюмінієві сплави - САС; координативно-револьверний прес -КРП.

2. Термін-словосполучення - термін-слово. Вони є наслідком:

а) скорочення словосполучення (мідно-цинковий сплав - томпак; дамаська сталь - булат; неповна проварка - непровар; клещова виїмка - клещовина); основоскладання (електрична сталь - електросталь; гідропресова установка - гідропрес);

абрєвіатурного утворення (нікелід титана - нітінол; алюмінієво-свинцево-мідний бабіт - алькусіп);

б) пропуску одного із компонентів, який виражає видові ознаки поняття: сталь електрошлакового переплаву - електрошлакова сталь; чавун з голчастою структурою - голчастий чавун; модульний промисловий робот - модульний робот.

Розглянуті типи варіантів першого класу, як правило, не передають якоїсь додаткової інформації, а тому можуть бути об'єднані загальною назвою оморєферентні без додаткового інформаційного навантаження, запропонованого В.М. Мигиріним (1, с.3). Наявність їх у досліджуваних терміносистемах викликана, очевидно, прагненням створювачів термінів найбільш точно, лаконічно і в зручній формі виразити сутність певного поняття. З іншого боку, ці факти свідчать про ще недостатню впорядкованість терміносистем.

До цього ж класу номінативних одиниць відносяться і лексичні варіанти (оморєференти з додатковим смисловим навантаженням). Вони можуть вміщувати у собі додаткову інформацію:

а) про джерело походження терміна (україномовний і запозичений термін чи термін з запозиченим коренем: бульбова, головчаста сталь - бімова сталь; дзеркальний чавун - шпигель; трьохшарова сталь - компауд; скалка - плунжер; поперчина - архітрав; запозичений термін чи морфема - запозичений термін чи морфема: нейзілбер - аргентан; феросілід - термісілід; український термін - український термін: рідкий чавун - литий чавун; рідка сталь - лита сталь);

б) про сферу використання (професійний термін - нормований термін: нержавійка - нержавіюча сталь; хлопуні - хвилястість; штафовка - осадка);

в) про ступінь застарілості знака (застарілий термін - сучасний термін: хлоптун - фосфористий чавун; уклад - зварювальна сталь; балда - кувалда).

Аналізуючи останні два ряди термінів, слід зазначити, що синоніми, не відрізняючись відтінками значення і лексичною валентністю, можуть мати різне стилістичне забарвлення (таким чином, не можна з упевненістю говорити про їх стилістичну нейтральність). Якщо зразковий термін повинен бути

однозначним, позбавленим експресивного й емоційного забарвлення, то професійні та застарілі терміни потребують поступового усунення із терміносистем. Це ж стосується і запозичених одиниць. Заміна їх однак можлива лише тоді, коли запозичений термін у меншій мірі відповідає нормативним вимогам у порівнянні з первинним.

Другий клас термінологічних варіантів виділяється на основі спільності денотатів при розрізненні синіфікатів і знаків.

Відомо, що термін співвідноситься з тим поняттям, яке він виражає, і повинен відтворювати суттєві, типові ознаки останнього. Але при певній спільності денотативного значення, що є вихідним моментом варіантності знака, окремі ознаки поняття можуть по-різному враховуватися при утворенні того чи іншого терміна. Поява подібних варіантів пояснюється співіснуванням декількох теорій одного об'єкта, наявністю багатьох шкіл і напрямлень, які користуються різними системами позначення одного і того ж предмета, а також неоднаковими можливостями мисленнєвої діяльності людини.

Варіантні ряди цього класу можуть містити в собі знаки різної структури: слово - слово; слово - слосполучення; словосполучення - словосполучення. Наприклад: магазин (штампа) - карман (штампа); роздача - формування витяжкою; закритий штамп - безоблойний штамп.

Номінативні термінологічні одиниці другого класу, репрезентуючи близькі, але не тотожні референти одного денотата, відносяться до парореферентних варіантів(4).

Погоджуючись з тим, що в термінологічній лексиці повинна віддаватися перевага термінам, що найбільш точно і ясно відбивають суть позначуваних понять, ми однак підкреслюємо, що варіантність найменувань спеціальних понять у термінології - неминуче явище, зумовлене у першу чергу мовною природою терміна, розвитком наукових знань, які розкривають нові сторони тих реалій, які вивчаються, передають якісь додаткові відтінки формуючих понять. Термінологічна варіантність породжується також активною взаємодією мов і терміносистем, що призводить до запозичення термінів. При аналізі термінологічних одиниць треба пам'ятати і про прагматичний аспект їх використання, коли

одна і та ж реалія отримує різні найменування в різних предметних галузях.

Виявити системність досліджуваних термінів допомагають і антоніми, логічну основу яких утворюють протилежні видові поняття.

Зауважимо, що питання наявності антонімів у терміносистемах продовжує залишатись дискусійним. Так, наприклад, Л.О. Новіков вважає, що антонімічні відношення зникають при термінологізації слів (5). Автори праць іншого напрямку одностайні у тому, що в явищах антонімії у загальнолітературній мові і у мові науки є багато спільного. Саме у термінології, на думку В.П. Даниленко, "антонімія стала еством вираження необхідних і неминучих явищ науки" (3, с. 27).

Спочатку охарактеризуємо антонімічні пари з точки зору їх структури: різнокореневі (лексичний тип) і однокореневі (словотворчий тип).

Лексичний тип набув у вказаних терміносистемах широкого розповсюдження і представлений найчастіше термінами, в яких загальний антонімічний смисл передають протилежні за значенням залежні компоненти: тверда сталь - м'яка сталь; чавун гарячого дуття - чавун холодного дуття; матриці простої гравюри - матриці складної гравюри.

Значення протилежності в однокореневих антонімах передається за допомогою регулярного використання некореневих частин слів (префіксів), найчастіше префікса НЕ-, котрий є формальним виразником антонімії. Наведемо приклади: теплостійка сталь - нетеплостійка сталь; монотонна деформація - немонотонна деформація. З іншими префіксами (А-; БЕЗ-; КОНТР-; ЗА-; ПРОТИ-) кількість антонімічних одиниць маловживана: силумін евтектичний - силумін доевтектичний; акумуляторний привід - безакумуляторний привід. За допомогою префіксів виражається гранична протилежність. Пор.: магнітна сталь - сталь, яка має магнітні властивості; немагнітна сталь - сталь, яка характеризується низькою магнітною проникністю; олов'яна бронза - бронза, основним легуючим елементом якої є олово; безоловяна бронза не містить у собі олова як легуючого компонента.

Семантична класифікація термінів-антонімів базується на певному типі протилежності, яка виражається словами-антонімами¹, і включає такі семантичні класи антонімічних одиниць:

1. Антоніми, які виражають якісну протилежність.
2. Терміни-антоніми, за допомогою яких виражається комплементарність (додатковість).
3. Антоніми, які здатні виразити протилежну направленість дій, ознак, властивостей.

Наші спостереження свідчать про те, що структурна класифікація антонімів у літературній мові і в термінології в основному збігається, а семантична має свої особливості в кількісному наповненні того чи іншого типу. Так, якщо якісні слова-антоніми, які реалізують контрарну протилежність, утворюють найбільш чисельний клас у загальноживаній мові, то в досліджуваних нами терміносистемах вони складають непродуктивну групу слів, яким у значно меншій мірі властиві градульні опозиції. Наприклад: холодне штампування - гаряче штампування; високі башмаки - низькі башмаки.

Зустрічається в терміносистемах явище так званої потрійної смислової опозиції, сутність якого визначається таким чином: між двома словами-антонімами на парадигматичній осі розміщується третє слово-мезонім (2, с. 12): тверді сплави малокобальтові (вміщують 3-8% кобальта), тверді сплави середньокобальтові (10-15% кобальта) і тверді сплави висококобальтові (мають у своєму складі 20-30% кобальта); сухе - напівсухе - рідинне (тертя); рідинне - напіврідинне - сухе (тертя).

Крім того, трапляються випадки неповної антонімії, коли члени антонімічного ряду не утворюють крайніх точок бінарної опозиції, через це мають послаблений ступінь антонімії: однопозиційний автомат - багатопозиційний автомат; штампування - недоштампування.

Як свідчить фактичний матеріал, більшість антонімічних пар відноситься до антонімів-комплементативів, у змістові яких є чи передаються за допомогою префіксів взаємовиключні протилежні ознаки і між якими не може бути градульних переходів: легкий сплав - важкий сплав; відкритий штамп - закритий штамп;

зовнішнє тертя - внутрішнє тертя; пасивна деформація - активна деформація.

До третьої групи термінів, які виражають векторну протилежність, входять, наприклад, такі одиниці: верхній штамп - нижній штамп; вертикальний прес - горизонтальний прес; пряме пресування - зворотнє пресування.

Таким чином, розглянувши синонімічні та антонімічні парадигматичні відношення у термінології КВШ і найменувань сплавів, ми можемо констатувати, що синонімія та антонімія - це об'єктивні, досить поширені явища, які мають деякі особливості у формі вияву порівняно з загальнолітературною мовою. Якщо синонімія утруднює взаєморозуміння вчених і фахівців у процесі спілкування, то антонімія активно підтримує системність термінології, не перешкоджає їй виконувати гносеологічну та комунікативну функції.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Авербух К.Я.* Терминологическая вариантность и научно-технический перевод// Международная конференция "Теория и практика научно-технического перевода": Тезисы докл. - М., 1985.
2. *Андреев М.Д.* Антонімія і мезонімія// Питання словотвору східнослов'янських мов. - К.: Наук. думка, 1969.
3. *Даниленко В.П.* Лексико-семантичні і граматичні особливості слів-термінів// Дослідження з російської термінології. - М.-Л.: Наука, 1971.
4. *Мигирин В.Н.* Синонимия как лингвистическая, семиотическая и логико-философская проблема// Языковая семантика и языковая деятельность. - Кишинев, 1985.
5. *Новиков Л.О.* Антонимия в русском языке/ Теория. Семантический анализ. Классификация антонимов. Автореф. дис. докт. филол. наук. - М., 1974
6. *Новиков Л.О.* Семантика русского языка. - М.: Высшая школа, 1982.
7. *Пристайко Т.С.* Науково-технічні терміни-варіанти і їх типи// Функціонування термінів науки і техніки в сучасній російській мові. - Дніпропетровськ: ДДУ, 1986.